

Theodore Fontane

förnuft och fantasi

P.Sjögren

December 21-25, 2013

Theodore Fontane är närmast okänd för en svensk publik. Av de sjutton romaner som han skrev är endast den mest kända - Effi Briest, översatt till svenska. Fontane är preussare. Och Preussen, i den mån den väcker några associationer alls hos halvbildade svenskar, är av kadaverdisciplin och militarism. Visst ligger det ett visst fog i denna karaktärisering, fördomar är sällan tagna ur luften, och skall därmed snarare nyanseras än förkastas, men Preussen är mycket mer än så. Som stat är den ung, väsentligen ett barn av sjutton- och artonhundratalet. Under den annars utmärkta historieundervisningen jag åtnjöt under min folkskoletid, nämndes såvida jag minns, aldrig Preussen, däremot dess föregångare Brandenburg, stundom Gustav II Adolf och Sveriges bundsförvant. Landet Preussen träffade jag först på i en illustrerad historiebok och jag förundrades över att ha förbisett detta land i Europas mitt som inte förekom i någon kartbok. Kort därpå blev jag väl varse Fredrik den store med sin perukfläta, flöjt och blåa soldatdräkt¹. Fredrik den store, sinnebilden för Preussen, var visserligen en soldatkung, och beundrad för sina militära bedrifter, men för att sätta dessa i perspektiv må man påminna om att Preussen endast var en regional stormakt, klämd mellan det ryska och österrikiskt ungerska imperierna, och som till stor del fick sitt handlingsutrymme tack vare det vakuum som det svenska stormaktsväldets kollaps och det sönderfallande polska riket lämnade efter sig². Men givetvis var han så mycket mera, sinnebilden av den upplyste monarken, fylld av förakt för sina bondska undersåtar och det tyska språket. Preussen, som lånat sitt namn av en östlig provins införlivad i riket var något av ett modernistiskt experiment och en förebild för det övriga Europa. Visserligen förnekade ingen att staten vilade på sin effektiva och väldisciplinerade arme, men konstitutionen var liberal, åtminstone med den tidens mått, och den administrativa statsapparaten likaså effektiv byggd på välutbildade och oväldiga ämbetsmän. De förvisade hugenotterna fann i det blivande Preussen en fristad, vilket har specifik relevans till Fontane, något liknande, om än ej lika reservationslöst kan sägas om judarna. Den utbildningsreform som infördes i början av 1800-talet var föredömlig, och tjänade också mycket riktigt som föredöme för ryska och skandinaviska reformer. När det gäller den högre undervisningen behöver man bara nämna namnet Humboldt, men det är

¹ Minnet spelar spratt, speciellt när det gäller kronologin. Min förvåning när jag första gången träffade på detta mystiska land Preussen i en illustrerad bok är säkert ett tillförlitligt minne. Känslominnen tenderar att vara så i motsats till faktaminnen. Med kronologin är det annorlunda. Troligen måste det härröra från min folkskoletid i alla fall, ty jag var väl medveten om att Lovisa Ulrika var bror till Fredrik den store, när vi väl hade hunnit så långt i den svenska historien.

² Konflikten mellan det framväxande Brandenburg och Sverige visade sig redan i slutet av 1600-talet, och Sverige hade all möda i världen att trygga sina tyska besittningar.

att gå händelserna något i förväg.

De krig som Preussen förde var inga tebjudningar, men i jämförelse med senare krig, är det frestande att applicera epitetet operett. Preussen var för allt sitt skällande en andra klassens stormakt, vilket blev övertydligt vid Jena 1806. Preussen återuppstod så småningom med rysk hjälp och dess andra period inleddes vilket skulle resultera i den tyska föreningen³. Under 1800-talet förde Preussen tre krig i Bismarcks strävanden att förena det tyska riket med Preussen och inte Österrike som ledande nation. Mot Danmark 1864, Österrike 1866 och Frankrike 1870-71. Bismarck var ingen fältherre och såg med avsmak på krig. Av dessa krävde endast den senare några större offer. Den tyska triumfen var överväldigande, den franska förödmjukelsen katastrofal. Troligen gick de tyska territoriella anspråken och det intet föraktliga skadeståndet långt utöver Bismarcks intentioner, men denne var ingen diktator, och den preussiska militären krävde sin tribut. Det hela straffade sig som känt drygt fyrtio år senare med ett mer eller mindre oundvikligt och katastrofalt efterspel. Om man ser på den Preussiska historien över två hundra år, framstår det som relativt fredligt, den svenska historien bjuder på mycket mera militär aktivitet, liksom för övrigt den franska. Den allmänt spridda uppfattningen av Tyskland som speciellt krigiskt, och dess unga män som uppfyllda av närmast genetiskt soldatmentalitet har föga historisk underbyggnad. Dock som alla fördomar är den givetvis inte gripen helt ur luften.

Nationalismen som modern företeelse är av sent ursprung. Man kan knappast anklaga Fredrik den store för att vara nationalist. Dock kom den att präglade mycket av 1800-talet. Begreppet 'Volk' var centralt. Med detta innefattades ett gemensamt språk, en gemensam kultur, och en geografisk förankring. På sin tid var detta liberala ideer som banade väg för vad vi i retrospekt skulle kalla demokratiska reformer med ett starkt egalitaristiskt snitt. Frågan är hur starkt det rasmässiga spelade in, den biologiska aspekten skulle först med Darwin betonas⁴. Och givetvis spelade iden om nationen en bärande roll i det tyska föreningsprojektet.

Fontane levde under det preussiska 1800-talet och präglades givetvis av detta. Bland det han tvingades förhålla sig till var den så kallade preussiska mentaliteten, vars negativa sidor må vara uppenbara för eftervärlden, men vars positiva sidor behöver lyftas fram. Pliktkänsla, ärlighet, strävsamhet, och inte minst lydnad, alla ålderdomliga dygder som oftast blir föremål för karikatyrer. Vad är det för fel på lydnad? Översätt det till lojalitet och det får genast en betydligt positivare klang, men vari ligger egentligen skillnaden? Ett annat var hembygdskänslan, som bäst beskrivs av det tyska, närmast oöversättliga ordet 'Heimat'. Hur förhåller man sig till adeln? Denna utgör för Fontane ett salt, eller, om man föredrar, en ytterligare sentimentalisering av hembygdsbegreppet. Det är adeln som genom sina gods förankrade i bygden som ger denna en historisk kontinuitet.

Själv var Fontane inte av adligt ursprung, även om hugenottiska ursprunget från bägge föräldrarna förlänade honom en någon romantisk särställning i det preussiska samhället. En lagom dos av exoticism, som knappast innebar någon nackdel i vare sig det sociala eller samhälleliga livet. Fontane må placeras inom bourgeoisie, en någorlunda välbeställd och renommerad sådan, bland hans förfäder noteras anknytningar till hovet. Fadern var

³ Att tala om återförening är givetvis vilseledande, när tidigare hade Tyskland varit enat?

⁴ Darwin hade givetvis ingen skuld i hur hans läror skulle missbrukas. Halvbildning är som sagt mycket värre än ingen bildning alls.

en affärsman, närmare bestämt apotekare, en karriär som sonen naturligt nog förväntades följa och som denne som apotekarlärling också mycket riktigt fann sig i, även om hans verkliga passion rörde litteraturen.

Fontane hade en sällsynt lång lärlingstid som romanförfattare, han var närmare sextio år när han debuterade med 'Vor dem Sturm'. Som lärling hade han först skrivit dikter, främst ballader, och kortare noveller, som han lyckats publicera i tidningar. Detta kanske inte är den bedrift det kan synas i efterhand. Det fanns gott om tidningar under 1800-talet, och dessa hade många tomma sidor att fylla ut. Böcker var dyra, och radio och television var inte ens påtänkta. Redan som tjugofyraåring kom han i kontakt med det litterära sällskapet 'Der Tunnel'. Det var ett litterärt cigarrökande och konjaksmuttande sällskap som sammanträdde regelbundet i kafe och krogmiljöer. I detta sällskap förekom ett 'Durchschnitt' av den samhällseliga gräddan, adliga officerare, statstjänstemän, i tillägg till skribenter och författare som Theodore Storm. Men som i karnevals-sammanhang rådde det likställighet inom sällskapets väggar, sammanförda som de alla var av en gemensam passion för det litterära skapandet, vilket i praktiken betydde poesi, om än i allehanda olika former. Poesin, lämpar sig om något för högläsning, men även för bedömning. Liksom 1800-talet var romanens guldålder, var den också något av poesiskrivandets gyllene århundrade. Medan den moderna 1900-tals poesin har utvecklats till individuella existentiella skrik, där innehåll och form trasas sönder till vassa skärvor, och som endast kan bedömas på sina egna villkor, var 1800-talets diktskrivande mera av ett hantverk. En kärleksdikt, en ballad, var små konstverk som med fördel kunde ramas in och avnjutas som musikstycken eller varför inte, som finare viner. Formen och formens förhållande till innehållet kunde bedömas med objektiv kännarmin. Tonen var viktig, liksom det individuella särpräglade anslaget. Kunde man inte känna igen författaren, var tilltaget meningslöst, precis som med den moderna konsten, som upphöjer individualismen. Varje konstverk skall ha sin egen röst. Den bildade individen förväntades inte bara vara språkkunnig och kunna konversera elegant på ett antal språk, men även vara musikalisk och kunna traktera instrument, samt kunna teckna, utan även, när tillfället gavs eller rentav krävde det, snickra till en dikt⁵. Fontane var uppskattad i sammanhanget, han fick ofta läsa upp sina alster, inte sällan till bifall, vidare erhöll han även ett icke föraktligt antal priser. Man får intrycket att han på ett tidigt stadium uppskattades för sin professionalism, en katt bland alla dessa hermelinbrämade diletteranter. Klart är att han tack vare de oundvikliga kontakter han skaffade sig i denna krets kunde lämna apotekarbanan och slå sig fram såsom skribent på ett antal olika tidningar. Han tjänstgjorde som det konservativa *Kreuzzeitung* London korrespondent under ett antal år på 50-talet, övergick sedan till *Vossischen Zeitung* där han under tjugo år skrev teaterkritik. De journalistiska bidragen har knappast stått emot tidens tand⁶. Hans hembygdsvandringar däremot skaffade honom ett nationellt rykte. Dessa har jag ännu inte läst och kan därmed inte uttala mig om dem, förutom förväntningen att dessa kan utgöra ovärderliga tidsdokument. Gränsdragningarna efter andra världskriget

⁵ Man tänker osökt på latin. Till bildning hörde det att kunna skriva epigrammiskt på Latin, eller rentav forma latinska verser, även om de mesta försöken i den genren brukar avspisas som så kallad 'dog-latin'.

⁶ åtminstone av 'Ein Sommer in London' att döma, men däremot hans rapporter som fransk krigsfånge är gripande. Jag har dock läst för litet av dessa för att kunna göra en ärlig bedömning

baserades inte på etniska grunder, som det första påstods sig göra⁷, utan av hämnd- och bestraffnings hänsyn och innebar därmed etniska rensningar av en omfattning som Europa aldrig skådat vare sig innan eller efteråt⁸. Det må vara svårt att känna sympati för tyska territoriella förluster efter andra världskriget, men faktum är att landet på bägge sidor av Oder var lika tyskt som någon annan del av Tyskland, och urpreussiskt. I forna tider växlade överheten, men uppdelningen av Polen under slutet av 1700-talet, liksom svenska erövringar under Trettioåriga kriget, innebar ingen fördrivning av befolkningen⁹. Om denna närhistoria, både i tid och rum, har svenskar numera en mycket luddig uppfattning om, liksom om den svenska närvaron i norra Tyskland. Inget kungaporträtt är tysken mer välbekant än Gustav II Adolf i dessa forna DDR-trakter. Det tyska intresset, för att inte säga kärleken, till Sverige är rörande i att vara obesvarad, detta är givetvis en stor anledning till att Fontane är nästan okänd i Sverige. Endast en av hans sjutton romaner är översatt till svenska. Och det är romanerna som utgör Fontanes bidrag till litteraturen, och större delen av boken består av ganska ingående referat av romanerna.

Man kan nu fråga sig hur klokt detta är? Vem har behållning av detta? Har man inte läst boken avslöjas handlingen och därmed kanske nöjet att läsa fråntas (åtminstone den första läsningens oskyldiga och omedelbara nöje). Har man läst boken är detta obehövligt, vad man efterlyser är kommentarer och spekulationer. Men å andra sidan vad skall en stackars författare göra? Han skriver för en publik som knappast kan läsa på tyska och vill göra dem uppmärksam på skatter de har liten möjlighet att ta del av. En orientering är av nöden och ett upplysande. Också, om man skriver om en roman, hur kan man undgå att berätta handlingen? Följaktligen skummar jag igenom vad som skrivs om de tre romaner (inklusive 'Vor dem Sturm') som jag ännu inte läst, medan jag med större behållning och uppmärksamhet läst referaten av de återstående fjorton. Har jag missat något? Tydligt inte. Hur skall man karaktärisera Fontanes författarskap? En naturlig jämförelse är med Henry James. Båda skriver finmejlade porträtt av det sällskapliga livet där konversationen spelar en huvudroll. James skriver med förkärlek långa detaljerade romaner, medan Fontane är mera skissartad och kortfattad, även om hans noveller förmedlar ett episkt intryck. Medan James 'dots the i's' utelämnar Fontane mycket mera åt läsarens fantasi. Hans böcker synes därmed i retrospekt att vara mycket längre och innehållsrikare än de fak-

⁷ Realpolitik trumfar alla andra hänsyn, en stor del av den ungerska befolkningen hamnade som bekant oförskyllt i Rumänien, det land som mer än något annat land belönades territoriellt, dessutom utan att ens ha deltagit i kriget!

⁸ Partitionen av Indien 1947 innebar omfattande befolkningsflyttningar som skördade många offer i samband med spontana massakrer.

⁹ Man blir fortfarande varse detta när man närmare sjuttio år senare cyklar på andra sidan Oder. Tyska kartor ger fortfarande tyska namn jämte de polska, men inte polska kartor, och på marken så att säga finns inget spår. Den klassiska arkitekturen däremot är identisk med den på motsatta sidan. Intrycket man får är att den nuvarande polska befolkningen lever som 'squatters' utan djupare förankring i landskapet. Visst denna befolkning var i sin tur fördrivna från östra Polen. Tyvärr har gamla kartböcker med de gamla gränserna försvunnit från mitt bibliotek, nu skulle det vara intressant att veta exakt hur den gamla gränsen gick. Visst landet till Elbe var i forntiden slaviskt, som många platsnamn, som 'Torgau', vittnar om, och under medeltiden trängde germanska stammar österut. Även om befolkningen må ha underkuvats och dess ursprungliga språk fördrivits, är det inte säkert att de som individer fördrevs.

tiskt objektivt (sidantal) är. James är mer utpräglad 'cerebral', man har sällan eller aldrig någon känsla för den fysiska miljön. Landskap och väderskiftningar är inte James starka sida. Handlingen tycks försiggå i ett vakuum inte olikt en sparsmakad teaterscen. Fontane däremot har förmågan att frammana en scen, ett landskap en årstidsnärvaro. Kanske hans resor och beskrivningar av det Märkiska landskapet nedtecknade under decennier har satt sina spår. Mycket i en roman, speciellt i en av Fontanes snitt, antyds endast och de mesta lämnas åt läsarens fantasi. Detta förutsätter gemensamma referensramar för att kunna fungera till fullo. Frågan är hur resistent Fontane är mot tidens tand. Hur mycket måste man känna till om de preussiska samhället för att kunna förstå antydningarna och kunna spinna vidare? Detta är en inte alldeles lätt fråga att besvara. Visst kan man skaffa sig en god bild av denna tidsålder och plats genom flitigt läsande av andra böcker och dokument, något som lätt kan bli en livsuppgift. Men räcker det? Den sanna historien når oss endast genom det skrivna dokumentet, till en viss mån kompletterat av föremål, fotografier och andra bilder från den tiden. Det innebär en konstruktion. Annorlunda är det för de människor som varit med om tiden. De har en annan känsla, en annan kunskap, svårförmedlad om ens förmedlingsbar, via skrift och annat. Åt detta kan man inte göra någonting åt, det tillhör 'the human condition'. En författare som inte är alltför tidsbunden klarar sig bättre. I Fontanes fall är det framför allt kvinnoporträtten som väcker den nutida läsarens sympati. Kvinnorna spelar ofta huvudpersonen i hans romaner. Det vore lätt att påskina att detta är en revolt mot ett mansdominerat preussiskt samhällsliv. Detta är en för enkel och smått alltför heroisk förklaring. Den rätta förklaringen är snarare den att Fontane är framför allt en iakttagare. Detta är den sanne romanförfattarens signum. Hans intresse rör den enskilde individen, som lika gärna kan vara en kvinna som man, och behöver inte alls vara styrd av en medveten vilja att lyfta upp kvinnan. Fontane är en realist. Hans romankonst är att likt målaren av 'trompe l'oeil' ämnad att ge en illusion av en skärva av verkligheten. Föga förvånande hämtar han ofta sin inspiration från verkliga händelser, förmedlade i tidningspressen. Liket en Shakespeare lånar han frejdigt intriger. Fantasin och skapandet kan inte ske i ett totalt vakuum, det behöver en kondensationskärna, ett utomstående faktum mot vilket det kan ta spjörn. Således att inte själv hitta på handlingen är inte ett tecken på bristande fantasi utan ett knep att få den att blomma ut. När man väl har ramar kan man ta sig friheter.

Effi Briest är den mest kända av alla Fontanes romaner, om ej den av kännare mest uppskattade. Den Effi Briest som i romanen dör en tidig död knäckt av ödet, levde i verkligheten till nästan hundra och dog först på 1950-talet. Fontanes barndoms Swinemünde får stå för lokalkänslan. Sandiga dyner spelar en huvudroll såväl när det gäller den erotiska eskapaden som dess sentida bestraffning. När det gäller erotiken är Fontane diskret. Den icke uppmärksamme läsaren må icke uppdaga transgressionen förrän den äkta mannen av en tillfällighet själv råkar göra det. Intstetten har ingen större lust att ställa till med en duell, när allt kommer omkring, styrs han inte av någon äkta svartsjuka, men känner konventionens krav och skräcken att bli till ett åtlöje. Till detta hör även ett förskjutande av den unga hustrun och den medföljande förödmjukelsen av denna. Den gemensamma dottern tas ifrån henne, och uppfostras att förakta och avsky sin moder, för att fullborda plågan¹⁰. Hustrun blir även förskjuten av sina föräldrar, som visserligen är villiga att

¹⁰ Något liknande är även fallet i 'l'Adulterra' om än bara tillfälligt.

försörja henne på en blygsam nivå, men inte riskera sitt eget sociala liv. Kan verkligen det preussiska societetslivet varit så grymt och hycklande? Man skall akta sig att ta konstnärliga skapelser alltför bokstavligen, de rör sig inte om dokument, utan karikatyrer. Dock en karikatyr, likt en fördom, har alltid en verklighetsförankring, annars är den helt poänglös. Föräldrarna tar givetvis sin dotter till nåder igen på familjedoktors uttryckliga order, när hälsan står på spel. Men det är för sent, döden följer, men innan dess så förlåter Effi sin ex-man, genom att erkänna det goda i hans karaktär och det ädelmod han visade, men i samma andetag förbannar hon honom desto djupare genom att säga att större godhet och ädelmod kan man inte förvänta sig i någon som saknade den riktiga kärleken. Författaren Sjögren framför spekulativen att Instettens verkliga erotiska kärlek var fokuserad på tjänsteflickan Johanna, och att han hela tiden åtnjöt hennes fysiska gunst. När det gäller verkliga tilldragelser är sådana spekulationer inte meningslösa, i den meningen att de må antingen vara sanna eller inte, även om vi aldrig kan få klarhet hur det egentligen förhöll sig. I fiktionens värld föreligger inte ens en sådan grundläggande ontologi. Författaren om någon är den yttersta auktoriteten, och vad denne inte förtäljer är varken sant eller falskt. Dock driften att bara ställa frågan är ett symptom på romanens 'trompe 'oeuil' effekt, och därmed en bekräftelse på dess framgång som sådan. Aristoteles kriterium för den goda påhittade berättelsen är inte dess trovärdighet som sådan, utan dess förmåga att engagera oss som om den så vore.

I Cecile förekommer även en duell med dödlig utgång. I detta fall är synden mer subtil och någon erotisk eskapad är inte ens antydd. Den unga frun Cecile uppvaktas av en ungenjör med skotskt påbrå. Uppvaktningen sker inför den äldre mannens fördragsamma ögon. Att någon roar hans fru lättar på hans egen börda, men det måste hållas inför strikta ramar. Dock den uppvaktande unge mannen skriker något utanför dessa synliga gränser i och med att han inte bara söker upp frun i hennes loge utan även tar hennes inbjudan att komma förbi när det faller honom in bokstavligen genom att samma kväll anmäla sig. Det hela bevittnas av den bekant till mannen som ackompanjerat henne till operan och eskorterat henne hem. När hon blir ensam med den unge mannen är hon förtvivlad. Han har avvikit från den rätta tonen han tidigare anslagit. Kanske, fruktar hon, efter att hennes tvivelaktiga förflutna har avslöjats för honom, att han anser sig berättigad att ta sig friheter, vilket gör hans snedsteg ännu mera sårande. Visst har hon rätt, den unge mannen har låtit sin syster göra efterforskningar, och kanske har dessa påverkat honom till en icke passande frimodighet. Den äkte mannen blir varse det hela, det finns ju ett vittne. En duell äger rum, den unge mannen dör, den äkta mannen flyr tillfälligt till Nizza där han inväntar sin unga fru. Medan Effis älskare var henne så gott som ligkiltig, endast en tillfällig distraktion, var Cecile betydligt mera fästad vid sin uppvaktare. Föga förvånande dör Cecile strax efter att duellens utgång har avslöjats.

Återigen frågar man sig om Fontanes avsikt var att utöva samhällskritik, att kasta den preussiska hederskulturen i ett avslöjande ljus och därmed fördöma den. Fontane själv uttrycker inga sådana ambitioner, utan framhåller blygsamt att allt han är ute efter är att skänka förströelse genom att presentera attraktiva människors vars öden kan engagera oss. Med andra ord, att uppfylla Aristoteles kriterium.

Fontanes skönlitterära produktion omfattar endast två decennier, och än mera anmärkningsvärt nog han sista två. Hans biografiska notiser 'Zwischen Zwanzig und Dreissig'

skrivs bara några månader före sin död, och hans sista romaner publiceras posthumt. Han tycks ha varit klar i tanken in i det sista, och troligen väl förmögen att skriva vidare under sitt nionde årtionde hade den fysiska hälsan tillåtit. Vi kan bara spekulera i vad vi kan ha missat.

Sjögren avslutar med att diskutera Fontanes eventuella anti-semitism, en potentiell skamfläck om någon. Tyska litteraturvetare har efter kriget ängsligt undersökt saken. Dock sådana farhågor synes mig något anakronistiska. Förintelsen har kastat sig skugga inte bara in i framtiden utan även i det förflutna, och i ljuset av denna skugga förleds vi därmed tolka varje uttalande, varje tanke, i de mest ominiösa termer. Vilka missgärningar i vår framtid kommer att få våra egna åsikter och uttalanden att framstå som profetiska och därmed skuldbelasta oss?

December 26, 28, 2013 **Ulf Persson:** *Prof.em, Chalmers U.of Tech., Göteborg Sweden ulfp@chalmers.se*